

Petr Charvát

FRANTIŠEK ŽENÍŠEK, OLDŘICH A BOŽENA ANEB O UDÁNLIVÉM MNOHOŽENSTVÍ U STARÝCH ČECHŮ A MORAVANŮ

Rád bych se v tomto příspěvku zamyslel nad otázkami, jimž se v historiografii obvykle věnuje relativně málo pozornosti. Východiskem budiž zde způsob, jímž své téma uchopil František Ženíšek, autor proslulého plátna Oldřich a Božena, takříkajíc vývěsního štítu vlastenectví tolika měšťanských domácností 19. století. Kypré vnady atraktivně poodhalené pradleny, jimiž se sice obrací k divákovi z pravého profilu, které má však kníže, přijíždějící z pravé strany obrazu, možnost obdivovat z plného čelního pohledu, nenechají nás myslím na pochybách, že Ženíšek přisouval prvotní motivaci Oldřichovy volby partnerky motivům erotickým. Činil tak ostatně zcela v souladu s údaji Kosmovy kroniky, nejstaršího a patrně nejpůvodnějšího pramene jednajícího o události, ba dokonce i podle kronikářova popisu Boženina půvabu.¹ Netroufám si odhadovat, do jaké míry mohlo samo téma v prudérním devatenáctém století společensky umožňovat výtvarným umělcům vyjádření formou aktu, nejsa ani školeným uměnovědcem, ani odborníkem v oblasti měšťanské kultury doby národního obrození. Dovolím si proto předložit zde váženému posluchačstvu přehled informací, které jsou mi v této chvíli o našem údajném raně středověkém mnohoženství, jehož je právě příběh Oldřichův a Boženin jedním z poněkud známějších dokladů, známy. Problematika má v dějinách našeho bádání dlouhodobou tradici, přičemž méně emotivně naladěni odborníci se k celé věci již dávno vyslovili se zdravou skepsí.²

Proberme nejprve letmo alespoň rámcově ověřitelné případy soužití jednoho muže s více ženami, jež definuje etnologie jako polygynie, v raném středověku českých zemí. O případném výskytu polyandrie, soužití jedné ženy s více muži, nevypovídají naše soudobé prameny, pokud vím, zhola nic.

¹ O celé věci nejjednodušněji Barbara Krzemieńská, Břetislav I., Praha 1986, zvl. s. 93–106 a dle rejstříku.

² Raimund Friedrich Kaindl, Über die angebliche Vielweiberei bei den alten Böhmen, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 31, 1893, s. 189–196.

1. Český kníže Sámo, který zplodil s dvanácti slovanskými ženami 22 synů a 15 dcer.³ Vzhledem k neurčitosti všech údajů o této rané fázi vývoje české společnosti a naší neznalosti soudobých společenských struktur jde v podstatě o hapax legomenon.

2. Archeologický, resp. antropologický dokladový materiál ze třetího mikulčického pohřebiště (u čtvrtého kostela), jehož povaha vedla zpracovatele paleodemografické analýzy souboru k vyslovení hypotézy o polygynii skupiny, která zde pohřbívala své zesnulé.⁴ Ani na tuto situaci nevrhají dosud písemné prameny dostatečné světlo, třebaže papežská instrukce legátovi pro východofranskou říši a Panonii z počátku roku 873 výslovně nařizuje, aby byly propuštěny manželky, s nimiž se jejich manželé oženili po zapuzení svých družek původních, a první choti aby byly přijaty zpět.⁵ Tento text tak potvrzuje moravské ustanovení Zakona sudného ljudem převzaté z byzantské Eklogy.⁶ Tím ovšem není řečeno, že by muselo jít o současné soužití jednoho muže s více ženami, naopak posloupnost zde byla nejspíše časová. Pozoruhodnou a dosud nejasnou kapitolu představuje nástupnický princip dynastie moravských vládců.⁷ Rastislav i Svatopluk nevstupovali totiž na trůn jako synové, nýbrž jako synovci (nepotes) svých předchůdců.⁸ Teprve po Svatoplukovi usedají na trůn jeho synové,⁹ a tato změna nástupnického řádu mohla vskutku přivodit krizi vládního systému. Naneštěstí nevíme, zda byli Rastislav a Svatopluk syny bratří či sester jejich otců. Vzešli-li z manželství sester, bylo by možno označit nástupnický řád v moravské knížecí dynastii jako matrilineární.¹⁰

3. Český kníže Václav, který se podle interpolace ve druhé staroslověnské legendě odloučil od své choti, s níž byl oženěn spíše podle společen-

³ Michal Lutovský–Nada Profantová, *Sámova říše*, Praha 1995, zvl. s. 32–33; o Sámovi viz též Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich – Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, Wien–München 1995, s. 44, pozn. 168.

⁴ Milan Stloukal–Luboš Vyhnánek, *Slované z velkomoravských Mikulčic*, Praha 1976, s. 37–38, 44, 76.

⁵ Dagmar Bartoňková a kol. (ed.), *Magnae Moraviae fontes historici* sv. III, Brno 1969, č. 49, s. 162–167; č. 53, s. 171–172.

⁶ Překlad: Josef Vašica, *Literární památky epochy velkomoravské*, Praha 1966, 2. vyd. 1997; edice: D. Bartoňková, *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. IV. Brno 1971.

⁷ O Velké Moravě nejnověji viz H. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich – Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, Wien – München 1995.

⁸ D. Bartoňková a kol. (edd.), *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. I., Praha–Brno 1966, s. 90, § 36, a s. 101, § 68, dle záznamů fuldských analů.

⁹ Tamtéž, s. 124, § 131–132, a s. 126, § 133.

¹⁰ Edmund Leach, *The Social Anthropology of Marriage and Mating*, in: V. Reynolds–J. Kellert (edd.), *Mating and Marriage*, Oxford–New York–Tokyo 1991, s. 91–110. Po otci nenastupuje syn, ale syn otcovy sestry, viz E. Leach, *The Social Anthropology of Marriage and Mating*, in: tamtéž, s. 108.

ských zvyklostí než ze své vlastní vůle, a provdal ji za svého vlastního družiníka. Dušan Třeštík¹¹ se domnívá, že šlo o Václavovu souložnici, při mlhavosti pramenné základny jde však v podstatě opět o hapax legomenon. Výkladové možnosti jsou přepestré, lze uvažovat dokonce i o manželství na zkoušku, u Slovanů doloženém, při němž má muž vznešeného původu prokázat svou fyzickou způsobilost k početí potomstva.¹²

4. Údaj textu cestovní zprávy Ibrahíma ibn Jákúba, z let 961-962 či 965-966: „Muži u nich [sc. Slovanů, pozn. P. CH.] mohou mít dvacet i více žen.“¹³ Týká se ovšem Slovanů obecně, ale vzhledem k celkové věrohodnosti zpravodajova textu¹⁴ nelze tuto informaci pominout.

5. Libický kníže Slavník, proslulý svými sedmi syny (Soběslav, Vojtěch, Radim, Spytimír, Pobraslav, Pořej, Čáslav), z nichž alespoň Radim nepocházel ze stejné matky jako Vojtěch.¹⁵ Zvláště legenda *Nascitur purpureus flos sv. Bruna z Querfurtu* se na více místech zmiňuje o „plures uxores unius viri“, „multae uxores“ či dokonce o hřešení „cum feminarum turba“.¹⁶

6. Český kníže Oldřich, jeho bezejmenná neplodná choť a Božena, která „erat Cressinae“ a z níž se Oldřichovi narodil syn Břetislav. Ten zastával zjevně postavení zcela plnoprávného Oldřichova potomka.¹⁷

7. Děkan pražské kapituly a arcijáhen Petr. Suspendován trvale z úřadů a zbaven práva přisluhovat oltářními svátostmi po vizitaci kardinálem Guidem roku 1143, „quia trigamus erat“.¹⁸ Zbavení úřadů a vyloučení ze služeb oltářních postihlo mimo to „in tota eciam Bohemia et Moravia bigamos...in clero inventos“.¹⁹ Sotva lze hájit stanovisko, že by pan Petr byl ženat třikrát za sebou. Klérogamie (manželství kněží) sice v Itálii samé, odkud papežský legát přicházel, ve 12. století ustupuje, doklady jsou však

¹¹ Dušan Třeštík, *Manželství knížete Václava podle druhé staroslověnské legendy*, in: Jaroslav Pánek–Miloslav Polívka–Noemi Rejchrtová (ed.), *Husitství–Reformace–Renesance*. Sborník k 60. narozeninám Fr. Šmahela, sv. I, Praha 1994, s. 39–46.

¹² Aleksandr V. Gura, heslo *Brak* (Sňatek), in: Vladimír Jakovlevič Petruchin–T. A. Agalkina–L. N. Vinogradova–Svetlana M. Tolstaja (ed.), *Enciklopedičeskij slovar' – Slavjanskaja mifologija*, Moskva 1995, str. 64–66, zvl. s. 64.

¹³ D. Mishin, *Ibrahim ibn Ya'qub at-Turtushi's account of the Slavs from the middle of the tenth century*, in: M. B. Davis–M. Sebök (edd.): *Annual of the medieval studies at the Central European University 1994–1995*, Budapest 1996, s. 184–199, zde s. 190.

¹⁴ Tamtéž, zvl. s. 198–199.

¹⁵ Takto již R. F. Kaindl, c. d., s. 195, pozn. 3; o Slavníkovcích nyní příspěvky otištěné v druhém čísle 47. ročníku *Archeologických rozhledů*, zvl. Jiří Sláma, *Slavníkovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?*, *Archeologické rozhledy* 47, 1995, s. 182–224.

¹⁶ *Legenda Nascitur purpureus flos* (život sv. Vojtěcha od sv. Bruna z Querfurtu), ed. Jadwiga Karwasinska, *Monumenta Poloniae Historica* S. N. IV/2, Warszawa 1969.

¹⁷ Barbara Krzemienska, *Břetislav I.*, s. 107–108.

¹⁸ Gustav Friedrich (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, sv. I., Pragae 1904–1907 (dále CDB I), č. 135, s. 136–138, na s. 138 ř. 4–6.

¹⁹ Tamtéž s. 138, ř. 15–20.

odtamtud známy až do doby papežského úřadu Bonifáce VIII.²⁰ Kardinál Guido, „vir prudens et honestus“,²¹ byl jistě v zájmu upevnění křesťanství v oblasti tehdy nepochybně okrajové hotov k rozumným kompromisům. Zjevné Petrovo soužití se třemi manželkami, jakož i obecný stav sexuálního života našeho soudobého kléru, však evidentně přesahovaly míru toho, co byl ochoten strpět.

Co lze vyvodit z těchto sedmi případů, zachycených našimi prameny alespoň do jisté míry podrobněji, a do jaké míry je lze zobecnit? Všeobecně je rozšířen názor, že na základě takovýchto dokladů lze předpokládat dosti volnou povahu manželství u starých Čechů a nezávazný charakter manželského soužití. Proti takovému pojetí existují ale závažné námitky. Tak především příbuzenská terminologie češtiny do počátku 15. století ukazuje přesvědčivě, že uzavřením manželství vstupovali muži i ženy do nových sítí kognátních svazků s pokrevními příbuznými manželských partnerů. Dokladový materiál, shromážděný a zpřístupněný díky úsilí odborníků z Ústavu pro jazyk český tehdejší ČSAV v sedmdesátých letech našeho století,²² mimo jiné naznačuje, že po sňatku nazýval manžel rodiče své choti „svak“ a „svěst“, manželka pak rodiče svého chotě „test“ a „tšče“. Vznik manželství zde tedy představoval svým způsobem sociálně konstitutivní akt, kterým získávali oba partneři (a to symetricky, muž i žena, což zdaleka není běžné) nové společenské postavení, opírající se vedle přirozeně vzniklých agnátních příbuzenských svazků o „vnější okruh“ nových vztahů kognátních. Před zavedením křesťanského duchovního příbuzenství vznikajícího křtem (kmetrovství) a v době vzniku a stabilizace rané české státnosti, kdy byly příbuzenské sítě v podstatě jediným dnes známým regulativem „veřejného“ života, musely podobné svazky nabývat mimořádné společenské závažnosti.

Ještě daleko důležitější svědectví představují po mém soudu skutečnosti vyplývající z rozboru příbuzenských termínů pro bratry manžela („deveř“) a manželky („šir“) v češtině do počátku 15. století.²³ Tyto termíny musí být totiž velmi archaické, neboť jeví zřetelný vztah k sémanticky totožným lexikálním jednotkám v sanskrtu a v páli.²⁴ Již v řečtině a latině

²⁰ Pierre Toubert, *Les structures du Latium médiéval I–II*, Rome 1973, díl I, s. 781–782; díl II, s. 896 a pozn. 2 tamtéž, a rovněž J. Babka, *Celibát – pohled historickoprávní*, *Duchovní pastýř* 23, 1974, s. 153–155.

²¹ CDB I, č. 130, s. 134–135, na s. 135 ř. 9–10.

²² Igor Němec a kol., *Slova a dějiny*, Praha 1980, s. 76–89.

²³ Tamtéž.

²⁴ Arthur M. Hocart, *The Indo-European Kinship System*. Původní publikace z r. 1928 přetištěna in: Rodney Needham (ed.), *Imagination and Proof – Selected Essays of A. M. Hocart*, Tucson, Arizona 1987, s. 61–85; viz zvl. s. 73, 76, 79–80; komentář viz tamtéž – Editor's Introduction, s. 1–13; k věci obecně Emile Benveniste, *Vocabulaire des institutions indoeuropéennes* 1,

vymizel, zjevně ve spojitosti s převládnutím patriarchální orientace těchto společností, termín pro manželčina bratra, který se ve staré češtině udržel. Přežily-li tyto názvy od doby, kdy se užívaly ve východních indoevropských jazycích, tedy jistě z časů přecházejících počátek křesťanského letopočtu, v češtině ve stejných významech až do počátku 15. století, musí to naopak svědčit o neobyčejně pevném charakteru manželských svazků, a to jak pro manžele, tak i pro manželky. Manželův bratr byl zde zjevně stejně důležitý jako bratr manželčin. Tento argument posiluje ještě zjištění, že mezi těmi nejběžnějšími příbuzenskými svazky českých zemí v raném středověku, tak obvyklými, že jejich absence příslušnou osobu identifikovalo ve funkci vlastního jména, se vedle názvu předka („děd“) nachází otcův bratr („stryj“), ale i bratr matčin („uj“²⁵).

Tato zjištění tak svědčí zcela naopak o velmi pevném, ba možno říci konzervativním charakteru manželských svazků u starých Čechů. Po více než dva tisíce let připisovala mateřská společnost Čechů manželství takový význam, že se nejbližší agnátní příbuzní (sourozenci) ženicha i nevěsty nazývali stále stejnými příbuzenskými termíny. Navíc se zřejmě po celé toto období valně nesnížil význam širších příbuzenských sítí kognátních svazků, do nichž se manželé i manželky po sňatku oboustranně zapojovali. Kdyby byla vskutku manželství našich slovanských předků tak volná, jak se domnívají někteří z nás, muselo by docházet k neustálým přestavbám těchto společenských sítí a jejich sociálně konstitutivní funkce by se za nastalého chaosu naprosto zhroutila. Něco takového si lze sotva v praxi představit.

Jak se však takové tvrzení srovnává se shora uvedenými pramennými údaji o polygynii v raně středověkých českých zemích? Zde je zapotřebí jemněji odlišovat, neboť (podle Jana Amose Komenského) „bene discernere nomina rerum“. Ve všech popsanych případech je zřejmé, že šlo o soužití vysoce postavených mužů se ženami, o jejichž sociální prestiži není v pramenech nic uvedeno, která však byla právě vzhledem k tomuto mlčení zřejmě nepříliš vysoká. Přední mužové českých zemí raného středověku tak nejspíše nežili v mnohoženství (manželku měli patrně vždy jen jednu), nýbrž v mnohonásobném konkubinátu, uchylující se k volnější a pružnější formě soužití, která doprovází manželství zřejmě od samého jeho vzniku.²⁶ Zvláště příznačné jsou podobné zvyklosti v období

Paris 1969, s. 203–276; a nyní též G. Windfuhr, heslo „Indo-European Languages“ in: E. M. Myers (ed.), *The Oxford Encyclopaedia of Archaeology in the Near East* vol. 3, New York–Oxford 1997, s. 149–158, zvl. s. 156.

²⁵ Petr Charvát, *Notes on the social structure of Bohemia in the 11th–12th century*, *Památky archeologické* 83, 1992, s. 372–384, literaturu viz tamtéž, s. 374.

²⁶ R. Fletcher, *Mating, the Family and Marriage: a Sociological View*, in: V. Reynolds–J. Kellett,

vznikání rané státnosti a přestavby společenských vztahů, kdy se namísto oboustranných genealogií objevuje patrilinearita a kdy začíná převládat dědičnost po mužské linii. To obvykle vede k tomu, že všechny děti, které uzná za své jeden otec, jsou pokládány za legitimní. V takovýchto poměrech se např. v anglosaské Anglii začínají ve „velkodomácnostech“, což jsou uskupení kolem rezidencí mocných mužů země, ale také třeba kláštery, soustřeďovat větší počty žen, využívaných pány těchto velkodomácností k pracovním i sexuálním službám. Možnost soustředit v jedněch rukou větší objem majetku totiž zvyšuje důležitost reprodukčních strategií. Pán domu má zájem na tom, aby jej přežilo co nejvíc mužských (a tedy dědicích) potomků, aby měl své bohatství komu odkázat. Ženy neelitního postavení mohou naopak tím, že mu porodí dítě, jen získat. Jestliže určí pán domu svého definitivního syna a dědice, pak prestiž jeho matky nepochybně stoupne a její společenská situace se nespornělepší.²⁷

Lze se domnívat, že se taková charakteristika uvedeného společenského fenoménu vztahuje i k našim raně středověkým poměrům? Domnívám se, že lze. Předložil jsem již svou argumentaci, podle níž k přechodu k dědičnosti především po mužské linii došlo u nás někdy v prvních šesti až sedmi desetiletích 11. století²⁸ (zřetelně patrilineární zvyklosti pak zjevně převažují v Kosmově kronice²⁹). Že jde o období vzniku a upevňování rané státnosti, netřeba zdůrazňovat, a dokonce ani „velkodomácnosti“ se soustředěním pracovníků u nás nechybí („puellae operatrices“ Spytihněvy zakládací listiny litoměřické kapituly³⁰).

Podle mého názoru lze tedy hájit stanovisko, že jev, který zde sledujeme, doprovázel jednu z fází vývoje rané české společnosti. Společenská polarizace, možnost nashromáždění soukromého bohatství a snaha o jeho zachování a předání potomstvu vedly tehdy zjevně přední muže země k zavedení málo ušlechtilé, ale četné a praktické výhody nabízející kombinace řádného manželství s konkubinát, jejichž cílem bylo především zplození co nejrůznorodějšího potomstva, v jehož rámci si otec a majitel bohatství vybíral toho nejnadanějšího a nejschopnějšího syna, jehož by určil svým dědicem.

Jak ukazuje výše uvedená příbuzenská terminologie, není tento stav historicky původní a nepochybně mu předcházela řádně uzavíraná man-

Mating and Marriage, s. 111–162; zvl. s. 132, 136–137; dále viz Vernon Reynolds, *The Biological Basis of Human Patterns of Mating and Marriage*, in: tamtéž, s. 46–90; zvl. s. 68, 86.

²⁷ Richard Hodges, *The Anglo-Saxon Achievement – Archaeology and the Beginnings of English Society*, London 1989, s. 40 s literaturou.

²⁸ P. Charvát, c. d., s. 373–374, 377.

²⁹ Tamtéž, s. 373–374.

³⁰ CDB I, č. 55, s. 53–60; č. 55a, ř. 8–9, a 55b, ř. 3–4.

želství, která ovšem trvala, a to zřejmě ve většině průměrně a málo majetných rodin, a také souběžně s ním. Z pramenů rovněž víme, že tento stav vzal v čase i svůj konec, o nějž se nepochybně zasloužily dva faktory.

1) Brzy, zjevně již v 11. století, se ustálila společenská elita českých zemí, v jejímž rámci hrály sňatkové strategie poměrně výraznou roli.³¹ Přední osobnosti země, které hleděly vybudovat své postavení i pomocí sňatků s ženami z rozrodů obdobné společenské prestiže, by byly sotva snesly, aby byly jejich dcery v manželství ponižovány dokonce mnohočetnými nevěrami, nemluvě již o riziku příliš početného potomstva, které by znamenalo přílišný rozptyl nashromážděného bohatství.

2) Podobné praktiky byly rozhodně odsuzovány katolickou církví, která je hleděla všemi prostředky vykořenit.³² Nepůsobily pak příliš důvěryhodně ani vzhledem k zahraničním partnerům. Zřejmě proto došlo v těch nejvyšších kruzích k postupnému opouštění takového konkubinálního soužití, a to již od 11. století. Nelze opominout ani lidský aspekt podobných situací. Tak jedna z básní Exeterského sborníku staroanglické poezie z 11. století představuje podle poslední interpretace nářek ženy, která z lásky porodila dítě muži, s nímž nebyla oddána, a pláče nyní hořce nad svým osudem, jsouc opuštěna od otce dítěte a donucena vzdát se nemluvněte, které snad bylo jednoduše odloženo.³³

Jak však vysvětlíme polygynii českého kléru ve 12. století? Soudím, že zde své stopy zanechal tentýž jev, který silou napodobení zvyklostí elity širokými vrstvami občanstva sestupuje do méně vznešených vrstev. Ve 12. století se českým kněžím, z nichž ostatně radě chybělo řádné vysvěcení, vedlo velmi dobře, jak dokládají třeba texty Opatovického homiliáře³⁴ nebo skutečnost, že počátkem 13. století stačilo jmění čtyř bratří, sloužících v různých církevních hodnostech, k výstavbě kláštera.³⁵ Příležitost ke shromažďování bohatství tu tedy nechyběla a Zbyhňevova únětická listina dokládá, že majetek a funkce některých církevních hodnostářů se též dědily po mužské linii.³⁶ Představitelé české církve se tedy zachovali stejně jako jejich předchůdci z nejvyšších laických kruhů – hleděli co nejvíce rozmnožit své potomstvo, aby měli komu odkázat majetek, jímž je obdařila milostivá Prozřetelnost.

³¹ P. Charvát, c. d., s. 373–374.

³² Pro franskou společnost západní Evropy k tomuto tématu nyní Régine Le Jan, *Famille et pouvoir dans le monde franc (VIIe–Xe siècle)*. Essai d'anthropologie sociale, Paris 1995.

³³ J. A. Tasioulas, *The mother's lament: Wulf and Eadwacer reconsidered*, *Medium Aevum* 65, 1996, s. 1–18, zde zvl. s. 14.

³⁴ Viz Ferdinand Hecht, *Das Homiliar des Bischofs von Prag Saec. XII*, Prag 1863.

³⁵ G. Friedrich (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae sv. II (CDB II)*, Pragae 1912, č. 356, s. 372–375, zde zvl. s. 374, patrně falzum 2. poloviny 13. století.

³⁶ CDB I, s. 129–131.

Nejde tu po mém soudu o nijak zvlášť mimořádnou nemravnost a také erotická stránka problému byla, jak soudím, nepřiměřeně zdůrazňována. Soužití jednoho muže s více ženami, které se v průběhu našeho raného středověku v určitém historickém okamžiku objevilo a v jiném takovém okamžiku se masově vyskytovat přestalo, bylo jen zvláštním případem touhy, která od věků naplňuje srdce mužů i žen – touhy po zplození potomstva, po přesáhnutí individuální lidské smrtelnosti i zabezpečení lepšího údělu příštím generacím.

Petr Charvát
Orientální ústav AV ČR
Praha